

გიორგი თავამაიშვილი

ისტორიის დოქტორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის
ინსტიტუტის ისტორიისა და არქეოლოგიის
განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი
<https://orcid.org/0000-0001-6189-6937>

Giorgi Tavamaishvili

PhD in History, Principal Researcher,
Department of History and Archaeology,
Niko Berdzenishvili Institute,
Batumi Shota Rustaveli State University
<https://orcid.org/0000-0001-6189-6937>

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის არქეოლოგიური ძეგლები (გონიოს ციხე)

ARCHAEOLOGICAL SITE OF KHELVACHAURI MUNICIPALITY (GONIO FORTRESS)

აბსტრაქტი - ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტში გამორჩეული მნიშვნელობის ისტორიულ, არქიტექტურულ და არქეოლოგიურ ძეგლს წარმოადგენს გონიოს ციხე. გონიო იდენტიფიცირებულია ანტიკურ და ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენიებულ აფსაროს-აფსარუნტთან. გონიოს ტერიტორიაზე მიკვლეული უძველესი არქეოლოგიური მასალა ადრერკინის ხანით თარიღდება. აფსაროსის შემოგარენში ფუნქციონირებდა სამთო-მეტალურგიული ცენტრი, რომელიც ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებით თარიღდება. უახლესი აღმოჩენებით დადასტურდა, რომ ეს ტერიტორია კლასიკურ ხანაშიც ყოფილა დასახლებული. ელინისტური ხანიდან კი სამეურნეო-კულტურული ცხოვრება აღმავალი გზით მიდის.

აფსაროსი, როგორც ციხესიმაგრე, პირველად ახ.წ. 77 წლით დათარიღებულ ნაშრომშია მოხსენიებული. არ არის გამორიცხული, რომ რომაელებს აფსაროსში თავდაპირველად ხის დროებითი სიმაგრე აეგოთ. ქვის გალავნის მშენებლობა I-II საუკუნეების მიჯნაზე უნდა იყოს დაწყებული. ახ.წ. II-III სს. თარიღდება აბანო, წყალსადენი სისტემა და კოლექტორი და პრინციპის ნაშთები.

ახ.წ. III საუკუნის მეორე ნახევრიდან აფსაროსი სასაზღვრო ბანაკად გადაიქცა. აფსაროსის ციხეს ახ. წ. IV საუკუნისთვის დროებით შეუწყვეტია ფუნქციონირება. არქეოლოგიური მასალა ცხადყოფს, რომ ახ.წ. IV საუკუნის შუახანებიდან ახ. წ. VI საუკუნის პირველი ნახევრის ჩათვლით, ციხე ფაქტიურად მიტოვებულია. ახ.წ. VIII საუკუნის შემდეგ წერილობით წყაროებში „აფსარი“ არ იხსენიება. ფეოდალური საქართველოს ძლიერების ხანაში მის ადგილს იკავებს სახელწოდება „გონია“.

თამარის ეპოქაში, ტრაპიზონის იმპერიის შექმნის შემდეგ, გონია ამ იმპერიის შემადგენლობაშია. XIII ს.90-იან წლებში ტრაპიზონის იმპერიას გამოეყო რიზე-გონიის პროვინცია და შეუერთდა საქართველოს სამეფოს. 1547 წელს ოსმალებმა დაიპყრეს ჭანეთი და მასთან ერთად „მცირე ქალაქი გონია“. ოსმალებმა გონიოს ციხე გადააქციეს ავანპოსტად დაპყრობილ მიწებზე ბატონობის გასამტკიცებლად და დასავლეთ საქართველოს შემოსაერთებლად. 1877-78 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ, სხვა ტერიტორიებთან ერთად, გონიო საქართველოს დაუბრუნდა.

საკვანძო სიტყვები: ხელვაჩაური, გონიოს ციხე, აფსაროსი, ბიზანტია, ოსმალეთის იმპერია.

Abstract - Gonio Fortress is an important historical, architectural and archeological site in Khelva-chauri Municipality. Its past is reflected in Greek-Latin-Georgian literary sources and in epigraphic evidences. Gonio Fortress is still the object of intensive archeological research.

Gonio is identified with the Apsaros-Apsarunt mentioned in the Classical and Byzantine sources. It is clear from the archaeological data that the settlement existed here long before the construction of the fort. The oldest archaeological material found in the Gonio area dates back to the Early Iron Age. A mining and metallurgical center dated to the 8th-7th centuries BC was functioning in the surroundings of Apsaros. Recent discoveries confirm that this territory was inhabited in the Classical Antiquity as well. The graves of the locals of the 5th century BC were unearthed at the south gate of the fort. Economic-cultural life had been on the rise since the Hellenistic period. Evidence of this is the ceramic and numismatic material found in the Fortress and the surrounding area.

Apsaros, as a fortress was first referred to in the work dated to AD 77. It is not excluded that the Romans built a temporary wooden fortress in Apsaros. The construction of the stone circuit wall seems to have begun at the turn of the 1st-2nd centuries. The bath, water supply and sewage systems, ruins of barracks at the south of the gate, household areas in the south-west part of the fort, the remains of the *principia* in the central part are dated to the 2nd-3rd centuries AD.

Apsaros was transformed into a boarder fort from the second half of the 3rd century AD. Apsaros fortress temporarily ceased to function by the 4th century AD. Archaeological material reveals that from the middle of the 4th century AD including the first half of the 6th century AD the fort was actually abandoned.

After the 8th century AD Apsaros is not mentioned in the written sources. In the era of the strength of Georgian Kingdom, the name "Gonia" takes its place. The study of the fortress' surroundings did not reveal any cultural deposits of the Middle Ages. It indicates that Gonio fortress had lost its former significance and the territory of the fortress was less used.

In the King Tamar's epoch Gonia became part of the Trabzon Empire. In the 1290s the province of Rize-Gonia separated from Trabzon Empire and joined the Kingdom of Georgia. In 1547, the Ottomans conquered Chaneti and later the 'small town of Gonia'. They repaired the fortress, built battlements and walkways on the walls, renewed the water supply system, built hammam on the ruins of the Roman bath and a mosque in the middle of the fortress. The Ottomans turned Gonio Fortress into an outpost to control the conquered lands and annex West Georgia. After the Russo-Turkish War of 1877-78, according to the resolution of the Congress of Berlin of 1878, Gonio was returned to Georgia together with other territories.

Key words: Khelachauri, Gonio Fortress, Apsaros, Byzantium, Ottoman Empire.

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტი მდებარეობს საქართველოს უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში. მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე განლაგებულია მნიშვნელოვანი ისტორიული და არქიტექტურული ძეგლები: გვარას, ჩხუტუნეთის და ყოროლისთავის ციხეები, მახოს, ცხემლარას, ქოქოლეთის, ორთაბათუმის, ჩხერის, ზვარიას და მირვეთის თაღოვანი ხიდები, ფერისცვალების და სამების ეკლესიები. მაგრამ გამორჩეული მნიშვნელობის ისტორიულ, არქიტექტურულ და არქეოლოგიურ ძეგლს წარმოადგენს გონიოს ციხე, რომლის წარსული ასახულია ბერძნულ-ლათინურ-ქართულ წერილობით წყაროებში და ეპიგრაფიკულ ძეგლებში. გონიოს ციხე დღესაც ინტენსიური არქეოლოგიური კვლევის ობიექტია. ის რომაული საფორტიფიკაციო არქიტექტურის გამორჩეულ ნიმუშად არის აღიარებული (Леквинадзе, 1961: 225-252).

გონიო დიდი ხანია იდენტიფიცირებულია ანტიკურ და ბიზანტიურ წყაროებში არაერთგზის მოხსენიებულ აფსაროს-აფსარუნტთან. წერილობითი წყაროები და არქეოლოგიური მონაცემები ცხადყოფს, რომ აქ დასახლება საფორტიფიკაციო ნაგებობის აგებამდე დიდი ხნით ადრე არსებობ-

და. თუ ურარტულ წყაროებს დავვეყრდნობით, სწორედ აქ, ჭოროხის აუზის მიმდებარე ტერიტორიაზე, გვიანბრინჯაოს ხანაში საფუძველი ჩაეყარა უძველესი სახელმწიფოებრივი ერთეულების - დიაოხისა (ძვ.წ. XIII ს) და კოლხას (ძვ.წ. XII ს) ფორმირებას (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, 1970:358-392). ანტიკური ტრადიცია აფსაროსის, როგორც დასახლებული პუნქტის, წარმოშობას, არგონავტების ლაშქრობას (ძვ.წ. XIII ს) უკავშირებს. სტეფანე ბიზანტიელის, არტემიდორე ეფესელის, არიანეს და პროკოპი კესარიელის ცნობით, აფსაროსის დასახლება გაჩნდა იმ ადგილის გარშემო, სადაც იაზონს დადევნებული და ვერაგულად მოკლული კოლხეთის მეფის - აიეტის ვაჟი, აფსირტე, იყო დასაფლავებული (ლორთქიფანიძე, 1966: 22-23; გორდეზიანი, 1999: 22-27).

ჰომეროსიდან მოყოლებული არგონავტების შესახებ ბერძნული მითი პოპულარული იყო არა მარტო ანტიკურ პერიოდში, არამედ მომდევნო ეპოქებშიც. ალბათ, ამიტომ, თავის დროზე, კოლხეთის ზღვისპირა ზოლის არქეოლოგიური შესწავლის სურვილი ბევრ ცნობილ პიროვნებას გაუჩნდა. მათ შორის ჰაინრიხ შლიმანს, რომელიც საკუთარი სახსრებით აპირებდა ისტორიული კოლხეთის ზღვისპირა ზოლში გათხრების ჩატარებას, მაგრამ, რუსეთის საიმპერატორო აკადემიისაგან უარი მიიღო (Быч, 1947: 183-185). 1904 წელს აკადემიკოსმა ნიკო მარმა ითხოვა რუსეთის არქეოლოგიური კომისიისაგან ბათუმის მიდამოების არქეოლოგიური შესწავლის უფლება, მაგრამ ამ მცდელობას პრაქტიკული გაგრძელება არ მოჰყოლია. უშედეგოდ დამთავრდა ცნობილი ბიზანტინოლოგის აკადემიკოს თ. უსპენსკის ცდა გონიოსა და მიმდებარე ტერიტორიების არქეოლოგიური შესწავლისა. მან სპეციალური მოხსენებაც კი წარუდგინა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიას, სადაც დაასაბუთა ძველი აფსაროსის შესწავლის მნიშვნელობა ისტორიული მეცნიერებისთვის. თ. უსპენსკის გათხრებისთვის „ღია ფურცელიც“ კი მიუღია, მაგრამ გონიო-აფსაროსში არქეოლოგიური სამუშაოები მასაც ვერ განუხორციელებია (ლორთქიფანიძე, მიქელაძე, ხახუტაიშვილი, 1980: 8).

გონიოს ტერიტორიაზე სისტემატური და გეგმაზომიერი არქეოლოგიური გათხრები XX საუკუნის 60-იანი წლებიდან დაიწყო, როდესაც დაფუძნდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ბათუმის ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი. გონიო-აფსაროსის კვლევაში ახალი ეტაპი იწყება 1994 წლიდან, როდესაც შეიქმნა გონიო-აფსაროსის მუზეუმ-ნაკრძალის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიცია.

გონიოს ტერიტორიაზე მიკვლეული უძველესი არქეოლოგიური მასალა ადრერკინის ხანით თარიღდება. ამ ეპოქას წინ უძღვის დრო, როდესაც კულხა ურარტული წყაროების მიხედვით, რეგიონის პოლიტიკურ ცხოვრებაში ჯერ კიდევ მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. კულხას დაცემის შემდეგ (ძვ.წ. VIII ს ბოლო) კოლხური კულტურის ცენტრმა რიონისპირეთში გადაინაცვლა. მიუხედავად ამისა, ტრადიციული სამეურნეო ცხოვრება ჭოროხის რეგიონში გრძელდება. აფსაროსის შემოგარენში ფუნქციონირებდა მსხვილი სამთო-მეტალურგიული ცენტრი (გონიო, ავგია, ჭარნალი, ხოფჩო, ახალი სოფელი), რომელიც ძვ.წ. VIII-VII სს თარიღდება (გძელიშვილი, ხახუტაიშვილი, 1964; Хахутаишвили, 1987; ხახუტაიშვილი ნ. 2009: 90-96). უძველეს რკინის მეტალურგიის წარმოებას უკავშირდება ციხის და მიმდებარე ტერიტორიაზე აღმოჩენილი დიუნური სადგომების ნაშთები, დამახასიათებელი აბაზანისმაგვარი ჭურჭლებით და საკულტო კომპლექსებით.¹

მომდევნო პერიოდის, კერძოდ, დიდი ბერძნული კოლონიზაციისა და ახალი კოლხური სახელმწიფოს ფორმირების პირველი ეტაპის მასალა, გონიო-აფსაროსის ტერიტორიაზე ადრე არ იყო მიკვლეული. უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენებით დადასტურდა, რომ აფსაროსში კოლხური დასახლება ძვ.წ. V ს. ჩნდება (მამულაძე და სხვ., 2002: 30). 1997 წელს ციხის ტერიტორიაზე პირველად დაფიქსირდა ძვ.წ. V ს. კოლხური კერამიკის ნიმუშები, 2000 წელს კი ციხის სამხრეთ კარიბჭე-

¹ დიუნური სადგომების ფუნქციონირების ქრონოლოგიური ჩარჩოები ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებითაა განსაზღვრული, ხოლო სადგომების ხასიათი ზღვის სანაპიროზე დალექილი მაგნეტიტური ქვიშების მოპოვება-დამუშავებასთან არის დაკავშირებული (თავამაიშვილი, 2012).

სთან აღმოჩნდა ძვ. წ. V ს. ადგილობრივი კოლხი მოსახლეობის სამარხები. გაირკვა, რომ ეს ტერიტორია კლასიკურ ხანაშიც ყოფილა დასახლებული (პლონტკე-ლუნიჩი და სხვ., 2002). ამ აღმოჩენებით შეივსო ის წყვეტილი, რომელიც არსებობდა წინაანტიკური და ელინისტური ხანის მასალებს შორის.²

აფსაროსში სამეურნეო-კულტურული ცხოვრება ელინისტური ხანიდან აღმავლობის გზით მიდის (მამულაძე და სხვ., 2009: 112), რისი მოწმობაა ამ პერიოდის სამაროვნის მრავალფეროვანი ინვენტარი, ასევე ციხის და მიმდებარე ტერიტორიაზე (სოფ. ჭარნალი, სოფ. შარაბიძეები, მახვილ-აური) მიკვლეული კერამიკული (ადრეელინისტური ხანის კოლხური ამფორა, კოლხური ხელადა, სინოპური ამფორის ძირები) (კახიძე, მამულაძე, 2004) და ნუმიზმატიკური ძეგლები (ვარშალომიძე, 1999: 128-129). სახეუბა სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების ამსახველი მასალაა. როგორც ჩანს, აფსაროსი აღნიშნულ პერიოდში ჯერ კიდევ არ წარმოადგენდა მნიშვნელოვან დასახლებას. ძვ.წ. II საუკუნის მწერლის არტემიდორე ეფესელის მიერ ქალაქისა და კუნძულ აფსირტოს მოხსენიება, უფრო აფსაროსის ლეგენდარული ისტორიის ამსახველი ჩანს, ვიდრე მწერლის ეპოქის რეალიების გამომხატველი (მამულაძე და სხვ., 2005: 39).

ძვ.წ. I ს. მეორე ნახევარში კოლხეთი მცირეაზიელი მოკავშირეებისა და მითრიდატე პონტოელის მემკვიდრეების ბრძოლის ასპარეზად იქცა (ამას დაემატა მთიელთა შემოსევები). შედეგად, დაშლილი ქვეყანა რომაელებმა ახალი და ძველი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე პოლემონის პონტოს გადასცეს.³ ახ.წ. 63 წელს იმპერატორ ნერონის ბრძანებით გაუქმდა პოლემონების პონტოს სამეფო და პონტო კოლხეთთან ერთად გალატიის პროვინციაში შევიდა. რომაელების ხელში გადავიდა დაპყრობილი ქვეყნების სამხედრო ფლოტი, რასაც ხომალდებისთვის აუცილებელი ნავსადგურების მშენებლობა მოჰყვა. რომაელები დაპყრობილ ტერიტორიაზე ქალაქური ცხოვრების განვითარების მიზნით ახალ პუნქტებსაც აარსებენ და ძველბერძნულ დასახლებებთან ციხე-სიმაგრეებს აგებენ. რომაულ და ბიზანტიურ წყაროებში ვერ ვხვდებით ცნობას, თუ ვინ ააშენა აფსაროსის ციხე (Успенский, 1917), მაშინ, როდესაც აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის სანაპირო ციხეების შესახებ მითითებულია, რომ ისინი რომაელების აშენებული თუ გამაგრებულია. ეს გარემოება მკვლევრებს აფიქრებინებს, რომ რომაელებმა გამოიყენეს აქ არსებული ძველი ციხე, რის საფუძველზე ახალი საფორტიფიკაციო ნაგებობა გამართეს (ლორთქიფანიძე, მიქელაძე, 1960: 761-767). ნ. ლომოური თვლიდა, რომ კოლხეთის ზოგიერთ პუნქტში რომაული გარნიზონი ნერონის დროიდან უნდა მდგარიყო, თ. უსპენსკი კი აფსაროსის ციხის აშენებას პომპეუსის (ძვ.წ. 106-48) სახელს უკავშირებს (Успенский, 1917).

ბუნებრივია, ჩნდება კითხვა: რატომ ააგეს რომაელებმა ციხე აფსაროსში და რა სტრატეგიული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა მას?

უპირველეს ყოვლისა, აფსაროსი ითვლებოდა რომის უკიდურეს აღმოსავლეთ წერტილად, სადაც შეიძლებოდა ზღვით მისვლა. ციხე იცავდა ჭოროხისა და აჭარისწყლის ხეობის შემოსასვლელებსაც, სტრატეგიული თვალსაზრისით, მთის ზოლით შემოსაზღვრულობა ასევე საგულისხმო ფაქტორი იყო, ხოლო ერთადერთი გზა ადვილად კონტროლდებოდა მეციხოვნეების მიერ. აფსაროსის ციხის ერთ-ერთ დანიშნულებას წარმოადგენდა რომის ვასალური ტერიტორიის დაცვა გაძლიერებული იბერიის ტერიტორიიდან და, ნაწილობრივ, ჭანთა ტომების დამორჩილებაც (Меликишвили, 1959: 376-377). გარდა ამისა, აფსაროსის გარნიზონის ფუნქციებში შედიოდა ადგილობრივი

² გონიო-აფსაროსში ადგილობრივი მოსახლეობა სამაროვნისთვის იყენებდა ტერიტორიას ციხის სამხრეთით, სადაც ამჟამად თანამედროვე სასაფლაოა გამართული (კახიძე და სხვ., 2002: 49).

³ ვ. ლექვიანაძე თვლის, რომ რომაელებს ახ.წ. I საუკუნის შუა წლებამდე არ უნდა ჰქონოდათ სამხედრო ბაზები სამხრეთ-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, წინააღმდეგ შემთხვევაში მათ არ ექნებოდათ იმის აუცილებლობა, რომ დაპყრობილ კოლხეთზე უშუალო ძალაუფლება გადაეცათ ვასალისთვის - პოლემონის პონტოს მეფისთვის (Леквинадзе, 1961: 226).

„სკეპტუხების“ თუ „მეფეების“ მემკვიდრით გადასახადების აკრეფა და რომაულ დამხმარე ჯარის ნაწილებში მკვიდრი მოსახლეობის გაწვევის ორგანიზება (ფიფია, 2009). თავისი ადგილმდებარეობის გამო აფსაროსი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა აღმოსავლურ და მიკენურ სამყაროსთან სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების განვითარების საქმეში.

აფსაროსი, როგორც ციხესიმაგრე, პირველად პლინიუს სეკუნდუსის ახ.წ. 77 წლით დათარიღებულ ნაშრომშია მოხსენიებული.⁴ რადგან რომაელები ხანგრძლივი დროისთვის გამიზნული ციხესიმაგრეების მშენებლობამდე აგებდნენ ხის დროებით საფორტიფიკაციო ნაგებობებს (ე.წ. „*illa Muralia*“), მკვლევრები არ გამორიცხავენ, რომ რომაელებს აფსაროსშიც თავდაპირველად ხის ისეთივე დროებითი სასამაგრო ნაგებობა აეგოთ, როგორსაც ფლავიუს არიანე (დაახლ. 95-175 წწ) იხსენიებს ფასისში.⁵

აფსაროსის ციხეს (ე.წ. „*კასტელუმს*“), საშუალო სიდიდის ბანაკების კატეგორიას მიაკუთვნებენ. ციხე თავისი კონფიგურაციით სახმელეთო ჯარების ბაზისა და სამხედრო ნავსადგურის კომბინირებულ ვარიანტს წარმოადგენს (კახიძე, 2002: 9). ციხე გეგმაში სწორკუთხედაა (სიგრძე - 222 მ, სიგანე - 195მ, ფართობი 4,75 ჰა, სიგრძე პერიმეტრზე - 900 მ, კედლების სიმაღლე - 5 მ, იქ, სადაც კომპეხია აღმართული - 7 მ). კედლების ქვედა ნაწილი (I-II იარუსი) დიდი ზომის კვადრებითაა შედგენილი, ზედა ნაწილი კი (დაახლოებით 1,5 მ სიმაღლის) შედარებით პატარა ქვებითაა ამოყვანილი. ციხის კედლებს ეტყობა პერიოდული შეკეთების კვალი (Леквинадзе, 1961: 225-252). ციხე გამაგრებული იყო 22 კოშკით, რომელთაგან დღეს 18-ია შემორჩენილი. ციხეს 4 შესასვლელი ჰქონდა, დღეს 3 მათგანი ამოქოლილია. ციხის შიდა სივრცე რომაული კასტელუმებისთვის დამახასიათებელი ორი ურთიერთგადამკვეთი ქუჩით იყო გაყოფილი, რაც სამხედრო ბანაკში მიმდინარე სტანდარტული პროცესების უზრუნველყოფით (სავარჯიშო სივრცე, სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო უბნები და ა.შ.) იყო განპირობებული.

არიანე, რომელიც ინსპექციის მიზნით ჩამოვიდა შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთში, იმპერატორ ადრიანესთვის გაგზავნილ ანგარიშში აღნიშნავს, რომ „აფსარში დგას 5 კოჰორტა“. 5 კოჰორტაში 30 ცენტურია (ასეული) ერთიანდებოდა, ე.ი. ციხეში 1800-3000 ჯარისკაცი იდგა (ლორთქიფანიძე, მიქელაძე, 1980: 5). ეპიგრაფიკულ მასალაზე დაყრდნობით, გამოითქვა მოსაზრება, რომ აფსაროსში განლაგებული სამხედრო კონტინგენტი დამხმარე რაზმებს წარმოადგენდა და მაქსიმუმ 1000-1400 ჯარისკაცს მითვლიდა (კახიძე, 2002: 11; ასლანიშვილი, 2009: 5). იტალიაში, აბელაში აღმოჩენილ წარწერაში მოხსენიებულია მარკუს პრეტორიუს კელერი, რომელიც პონტოს აფსარში (*Numeri tendentes in Porto Absaro*) დაბანაკებული რომაელთა სანაპირო დამხმარე (*Numerorum*) ჯარების ერთ-ერთი მეთაური (*Praepositus*) იყო (Эльницкий, 1938: 319). ეგვიპტეში, ფაიუმში აღმოჩენილი პაპირუსი, რომელიც ვეტერან მარციალის მიერაა დაწერილი, ადასტურებს აფსაროსში *COH-ORS II CLAUDIANA* დგომის ფაქტს. აფსაროსის ციხეში აღმოჩენილ აგურებსა და კრამიტებზე დანილი წარწერებით დგინდება, რომ აფსაროსში იდგა მოისართა (*Sagittarius*) და იმპერატორ ავრელიუსის სახელობის კოჰორტა (ნონეშვილი, 1997: 122). აფსაროსში მარკუს ავრელიუსის სახელობის კოჰორტის დგომის მიმანიშნებელი, ასევე, უნდა იყოს, შიდაციხეში პრინციპიის ტერიტორიაზე ნაპოვნ ბრინჯაოს კანდელიაბრზე ამოტვიფრული წარწერაც (გეიერი, 2002: 7).

ი. ვარშალომიძე, გონიო-აფსაროსში იუდეური და სირიული მონეტების მიკვლევის ფაქტზე დაყრდნობით, არ გამორიცხავს, რომ რომაელებს ანტიოქიაში, სირიასა და კაპადოკიაში განთავსებული XII და XV ლეგიონის ვექსილაციები აფსაროსშიც გადმოეყვანათ. ამდენად, ის შესაძლებლად

⁴ „ტრაპეზუნდიდან 140000 ნაბიჯით დაშორებულია მდინარე აბსარუსი, რომლის შესართავთანაა იმავე სახელის სიმაგრე (*Castellum*). მდინარე აფსაროსს (*Αψαρρος*) კოლხეთში იხსენიებს ძვ.წ. IV საუკუნის პერიპლუსი, რომელსაც სკილაქს კარიანდელს მიაწერენ (გეორგიკა, 1961).

⁵ არიანე წერს ფაზისის გალავანზე, მაგრამ აფსაროსის კედლებზე არაფერს ამბობს (Латышев, 1948: 269).

მიიჩნევს აფსაროსში არა დამხმარე, არამედ ლეგიონური ჯარის ნაწილის დგომას (ვარშალომიძე, 2001: 12).

მკვლევართა აზრით, გონიო-აფსაროსის შიდაციხის ტერიტორიაზე მიკვლეულ არქეოლოგიურ მასალაში ახ.წ. I ს. დათარიღებული ნიმუშების სიმცირე, შესაძლოა, მიუთითებდეს კონკრეტულ ეტაპზე, როგორც ახლად დაარსებული ფორტის მომარაგების მოუწყვსიერებლობაზე, ასევე ჯარისკაცთა თუ მეციხოვნეთა სიმცირეზე (ებრალიძე, 2009: 165).

განსხვავებული რეალობა ფიქსირდება ახ.წ. II-III საუკუნეებში. ჩანს, რომ ციხის მომარაგების პრობლემა გვარდება, ასევე იზრდება ჯარისკაცთა რაოდენობა (ებრალიძე, 2009: 165; შალიკაძე, ებრალიძე, 2009: 172). ქვის გალავნის მშენებლობაც I-II საუკუნეების მიჯნაზე ჩანს დაწყებული. ახ.წ. II-III სს-ით თარიღდება აბანო, წყალსადენი სისტემა და კოლექტორი, სამხრეთ კარიბჭესთან - ყაზარმის ნანგრევები, ციხის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში - სამეურნეო-სახელოსნო უბნები, ცენტრალურ ნაწილში - პრინციპიის ნაშთები.

არქეოლოგიური მასალა მოწმობს, რომ აფსაროსში რომაელთა გარნიზონი ახ.წ. I ს. ბოლოდან ახ.წ. II ს. დამდეგამდე აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთიდან და რომის იმპერიის დასავლეთი ნაწილებიდან მარაგდებოდა. აქ წარმოდგენილია ახ.წ. I საუკუნის იტალიკურ და კოსურ ნაწარმად მიჩნეული ამფორები, წითელლაკიანი ჯამები, მინის ბალზამარიები (კახიძე, ხალვაში, 1998: 27; შალიკაძე, 2004: 6-11). ნუმისმატიკურ მასალაში სჭარბობს ახ. წ. I ს. მეორე ნახევარსა და ახ. წ. II ს. დასაწყისში ანტიოქიაში მოჭრილი მონეტები.

ახ.წ. II ს მეორე ნახევრიდან მდგომარეობა იცვლება. წამყვან ადგილს იკავებს ამისოს, ჰერა-კლ-ეას და ტრაპეზუნტის ნაწარმი. მატულობს ადგილზე დამზადებული კერამიკის (ამფორები) რიცხვი. ციხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა ყავისფერკეციანი ამფორების დამამზადებელი ქურა-სახელოსნო, რომელიც ახ.წ. II ს და ახ.წ. III ს. პირველ ნახევარში ფუნქციონირებდა (ხალვაში, 2002). რადგან აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში რომაული გარნიზონები კაპადოკიის სარდლობას ექვემდებარება, ამიტომ კოლხეთის სამონეტო მიმოქცევაში კესარიული მონეტები გამორჩეულ ადგილს იკავებს. ახ.წ. პირველ საუკუნეებში აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის სამონეტო მიმოქცევაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ტრაპეზუნტის სპილენძის საქალაქო მონეტებსაც. აფსაროსში აღმოჩენილია კომოდუსის (ახ.წ. 180-192 წწ.), სეპტიმიუს სევერუსის და ტრანკვილინას (ახ.წ. 238-244 წწ.) საფასეები (ვარშალომიძე, 2001:13). ტრაპეზუნტი ასევე დიდ როლს ასრულებდა ამიერკავკასიის ქალაქებში მდგომი რომაული გარნიზონების მომარაგების საქმეში.⁶

1974 წელს სოფელ გონიოს ქედზე აღმოჩნდა ლითონის ჭურჭელში ჩალაგებული ოქროს ნივთები⁷, რომელიც „გონიოს განძის“ სახელითაა ცნობილი (ლორთქიფანიძე და სხვ., 1980). განძის დიდი ნაწილი მხატვრულ-სტილისტური თვალსაზრისით ერთგვაროვანია და სხვა (არმაზისხევის, კლდეეთის, თაგილონის, ურეკის, მახოს) კომპლექსებთან ერთად განეკუთვნება საიუველირო ხელოვნების ერთ წრეს, რომელიც საქართველოში ახ.წ. პირველ საუკუნეებში ჩამოყალიბდა. გონიოს განძის ნივთების მხატვრულ-სტილისტური ერთგვაროვნება არმაზისხევისა და კლდეეთის მდიდრულ სამარხეულ ინვენტართან, მკვლევართ აფიქრებინებს, რომ გონიოს განძი ეკუთვნოდა ახ.წ. პირველი საუკუნეების მმართველ წრეს, რომელიც განაგებდა ქვეყანას, ცენტრით ციხე-ქალაქ აფსაროსში.⁸

⁶ სპილენძის მონეტები კოლხეთის სანაპირო ქალაქებში და იმ პუნქტებში იყო გავრცელებული, სადაც რომაული გარნიზონები იდგა, ქვეყნის სიღრმეში კი, ძირითადად, ვერცხლის მონეტები მიმოიქცეოდა (ინაიშვილი, 2007: 344).

⁷ განძში წარმოდგენილი იყო ჭაბუკის (დიოსკური) ოქროს ქანდაკება, ოქროს ფიალა, სამაჯურები, გარსაკრავები, საკიდები, ბალთები, ღილეები, ძეწკვები და ფირფიტები.

⁸ წერილობითი წყაროები მიუთითებენ, რომ აფსაროსში იყო ამფითეატრი, იპოდრომი. აფსაროსში სპორტული შეჯიბრებების ჩატარების ტრადიციაზე უნდა მიუნიშნებდეს აქვე აღმოჩენილი მინის ჭურჭელი, რომელსაც პრიზის (საჩუქრის) დატვირთვა უნდა ჰქონოდა. ამ ჭურჭლებზე ამოტვიფრულია შემდეგი შინაარსის წარწერები: „გაიმა-რჯვე“, „ჯანმრთელი იყავი და გაიხარე“ (შალიკაძე, 2004: 7).

ჩრდილოეთ შავი ზღვისპირეთში გოთების გააქტიურების გამო ახ.წ. III საუკუნის მეორე ნახევრიდან რომმა გააძლიერა განაპირა რაიონებში განლაგებული პუნქტები, რომლებსაც მომთაბარე ტომების შეჭერება ეკისრებოდათ. ამ პერიოდიდან აფსაროსის სასაზღვრო ბანაკად (parembole) გადაიქცა.⁹ რომაელებმა ლაზების საშუალებით გოთებიც კი შეაჩერეს, მაგრამ დიოკლეთიანეს მმართველობის დროს (ახ.წ. 284-305) სარმატები შეესივნენ ლაზეთს და მდ. ჰალისამდე მიაღწიეს. მკვლევრები არ გამოირიცხავენ, რომ აფსაროსის ციხე ახ.წ. III საუკუნეში გოთების თავდასხმის შედეგად დაზარალებულიყო, მაგრამ ახ.წ. III საუკუნის ბოლოს თუ ახ.წ. IV ს. დასაწყისისათვის კვლავ აღდგენილი ჩანს (ლორთქიფანიძე, 1991: 52).¹⁰

აფსაროსის ციხეს ახ. წ. IV საუკუნისთვის დროებით შეუწყვეტია ფუნქციონირება. ციხის ცენტრალურ ნაწილში და გარეთაც, ახ.წ. I-III საუკუნეების ფენის დასასრულს ნგრევის კვალი დასტურდება. ციხის ჩრდილოეთ კარიბჭესთან, სადაც ციხესთან დაკავშირებული დასახლების არსებობა ივარაუდება, გამოკვეთილია ნახანძრავი ჰორიზონტალური შრეები (ხალვაში, კახიძე, 2004:147). ამ დონეზეა მიკვლეულია ქვის ჭურვები, ბირთვები და შურდულის ქვები (ასლანიშვილი, 2009:177).¹¹ ისტორიული წყაროები ცხადყოფს, რომ ამ პერიოდში ვითარება რეგიონში რადიკალურად შეიცვალა, გაძლიერდა ლაზიკის სამეფო, ხოლო რომის იმპერიის აღმოსავლეთ ნაწილში შიდაომები დაიწყო. ლაზიკა გამოვიდა რომის დაქვემდებარებიდან და მის ძირითად ვალდებულებას ჩრდილოეთის საზღვრის დაცვა შეადგენდა. ბიზანტიელები, გართულებული საგარეო ვითარების გამო იძულებული არიან, შეურიგდნენ ლაზეთის გაძლიერებას, რადგან აღმოსავლეთში მას ვასალურ სახელმწიფოზე უფრო მეტად მოკავშირე ესაჭიროებოდა სომხეთში და ქართლში დამკვიდრებული ირანელებისა და თვით იბერიის, ასევე გოთებისა და ჰუნების ტომების წინააღმდეგ, რათა ისინი მის ტერიტორიაზე გავლით რომის სამფლობელოში არ შემოჭრილიყვნენ (ლომოური, 1968: 74-75). ამ მოსაზრებით, ბიზანტია ხელს უწყობდა ლაზიკის განვითარებას (მუსხელიშვილი, 1977: 82). ამიტომ, ახ.წ. IV საუკუნიდან ლაზიკის ზღვისპირა სიმაგრეებში არ დგანან რომაული გარნიზონები. ის არც აღმოსავლეთის კასტელუმების ჩამონათვალშიც აღარ გვხვდება. სახელწოდება „აბსარი“ დატანილია რომაელი გეოგრაფოსის კასტორიუსის მიერ ახ.წ. IV ს შედგენილ საგზაო რუკაზე (“Tabula Peutingeriana”). შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს გასწვრივ აღნიშნულია პუნქტი „აფსარო“, რაც მის გარკვეულ მნიშვნელობაზე უნდა მიუთითებდეს (ლომოური, 1958: 101; Леквинадзе, 1961: 226).¹² მეორე მხრივ, სხვა წერილობით წყაროებში ახ.წ. IV-V სს. აფსაროსი იმდენად უმნიშვნელო დასახლებაა, რომ ანტიკური ავტორები ხშირად საჭიროდ არ თვლიან მის მოხსენიებას.¹³

⁹ პარემბოლედ აფსაროსი მოიხსენიებულია ახ.წ. III საუკუნის ავტორ იპოლიტე რომაელთან (გეორგიკა, 1961:20) ევსევი კესარიელთან (გეორგიკა, 1961:32) და ბერძნულ სვინაქსარში (გეორგიკა, 1952: 415).

¹⁰ ამ პერიოდის (იმპერატორების დიოკლეთიანესა და მაქსიმილიანეს ეპოქა - ახ.წ. III-IV საუკუნეების მიჯნა) რეალიზებულ უნდა ასახავდეს აფსაროსის მოხსენიება ბერძნულ სვინაქსარში, სადაც საუბარია ქრისტიანობისთვის წამებულ ორენტოსსა და მის ექვს მძაზე, რომლებიც ქვეყნიდან გააძევეს და რომელთაგან ორი, გადასახლების დროს, გარდაიცვალა აფსაროსში (Леквинадзе, 1961: 227).

¹¹ კონკრეტულ წყაროებში აფსაროსის შესახებ არაფერია ნათქვამი, მაგრამ კონსტანტინე პორფიროგენეტის მიხედვით, იმპერატორ დიოკლეთიანეს მმართველობის დროს (ახ.წ. 284-305) ბოსფორის მეფე სავრომატი პონტოსპირეთში და მეოტიდაში მობინადრე ტომებზე დაყრდნობით ახ.წ. 291 წელს თავს დაესხა რომის სამფლობელოებს და მათ შორის დალაშქრა ლაზიკაც (ლომოური, 1968: 42-45).

¹² გამოთქმულია მოსაზრება, რომ კასტორიუსის რუკა წინა საუკუნეების რეალობას უნდა ასახავდეს, რადგან სხვა წყაროების მიხედვით (ამიანე მარცელინე, ფსევდო არიანე, პროკოპი კესარიელი, იუსტინიანეს ნოველები, სტეფანე ბიზანტიელი) აფსაროსის სავალალო მდგომარეობაზე მიუთითებენ (ხალვაში, კახიძე, 2004:148). ვ. ლექვინაძემ, კასტორიუსის რუკაზე ფაზისისა და პიტოუნტის რომაული ციხეების არდატანას ავტორის მიერ წინა პერიოდის ინფორმაციით სარგებლობით ხსნის (Леквинадзе, 1969: 77).

¹³ ახ.წ. IV საუკუნის ავტორი ამიანე მარცელინე შავი ზღვის სანაპიროს აღწერისას ასახელებს ფაზისს, დიოსკურიას, მაგრამ არაფერს ამბობს აფსაროსზე (გეორგიკა 1961: 89). ეს არ გამოირიცხავს აგათია სქოლასტიკოსის ცნობის მართებულობას, რომ სენატორმა ათანასემ გუბაზ მეფის მკვლელები (იოანე და რუსტიკე) ქალაქ აფსაროსში გაგზავნა და იქაურ სატუსაღოში დაამწყვდევინა (გეორგიკა, 1936: 82-83). Notitia dignitatum-ში, სადაც ჩამოთვლილია ახ.წ. IV-V საუკუნეების რომაული ციხეები, აფსაროსისა და ფაზისის ციხე არ არის მოხსენიებული. ნ. ადონცის აზრით, ციხეთა ჩამონათვალში მითითებული ვალენტის ციხე შესაძლოა, ახალი სახელი ყოფილიყო ძველი არა რომაული სახელის

ახ.წ. IV საუკუნის ანონიმი ავტორი ფსევდო არიანე მას სოფლად მოიხსენიებს.¹⁴ მკვლევართა აზრით, აფსაროსის დაცლა ბიზანტიელთა სტრატეგიული ინტერესების ციხისძირისკენ გადანაცვლებით უნდა აიხსნას.¹⁵

ახ.წ. IV საუკუნისათვის დასრულდა ლაზთა (ეგრისის) სამეფოს მიერ მთელი დასავლეთ საქართველოს გაერთიანება. რომის იმპერიის დაქვემდებარებიდან გამოსვლით, ზღვისპირა ციხე-ქალაქებმა, მათ შორის აფსაროსმა, დაკარგეს თავისი სტრატეგიული მნიშვნელობა. არქეოლოგიური მასალა აჩვენებს, რომ ახ.წ. IV საუკუნის შუახანებიდან ახ. წ. VI საუკუნის პირველი ნახევრის ჩათვლით, ციხე ფაქტიურად მიტოვებულია. აფსაროსში მიკვლევულ წითელლაკიან კერამიკულ ნიმუშებზე არ შეინიშნება დეკორი (გეომეტრიული თუ მცენარეული ორნამენტი), რომლითაც შემკულია ახ.წ. IV საუკუნის, განსაკუთრებით ახ.წ. V საუკუნის ნიმუშები. არ ფიქსირდება ლურჯხალაინი მინის ნიმუშები, რომელიც ჩნდება ახ.წ. IV საუკუნის მეორე ნახევრიდან და ხმარებაშია ახ.წ. V საუკუნის დასაწყისამდე. ნუმისმატიკური მასალიდანაც არ გვხვდება მონეტები, რომლებიც თარიღდება ახ.წ. IV-V საუკუნეებით და ახ. წ. VI პირველი მეოთხედით, მაშინ როდესაც ისინი მიკვლეულია ბიჭვინთასა და ციხისძირში (ლორთქიფანიძე, 1991: 104, ინაიშვილი, 1993: 107-109). აფსაროსში არ ჩანს კონუსისებრტანიანი სინოპური ამფორები, რომლებიც მრავლადაა მოპოვებული ჩრდილოეთ და დასავლეთ შავიზღვისპირეთში. ეს უკანასკნელნი კი მხოლოდ ახ.წ. IV-V საუკუნეებში მზადდებოდა (ხალვაში, კახიძე, 2004: 148). ამავე დროს, ციხის ცენტრალურ ნაწილში ახ.წ. I-III და ახ.წ. VI საუკუნის კულტურულ ფენებს შორის გამოიყოფა 20-30 სმ სისქის სტერილური შრე, რომელიც სწორედ ახ.წ. IV-V საუკუნეებში უნდა იყოს შექმნილი.

ახ.წ. IV საუკუნიდან ზღვისპირა ქალაქების მეშვეობით ქრისტიანობის გავრცელებამ ინტენსიური ხასიათი მიიღო. ლაზიკა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ბიზანტიასთან, ამდენად, ქრისტიანობამ ადრე მოიკიდა აქ ფეხი (კახიძე, 2005:40-41). ქრისტიანობის გავრცელებასთან დაკავშირებით საგულისხმოა გადმოცემა ანდრია პირველწოდებულის, სიმონ კანანელის და მატათას მიერ დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობის ქადაგების შესახებ.¹⁶ სოფრონიუსი იერონიმეს თხზულების დამატებაში წერს: ... მატათიამ... იქადაგა სახარება მეორე ეთიოპიაში, სადაც არის აფსარის ციხე-სიმაგრე... იქვე გარდაიცვალა და დამარხულია დღემდე (ინგოროყვა 1954: 224). მატათას დაკრძალვის ადგილად აფსაროსი მითითებულია „ქართლის ცხოვრებაშიც“.

როგორც აღვნიშნეთ, მიუხედავად დასავლეთ საქართველოს ფაქტიური დამოუკიდებლობისა, ბიზანტია მაინც ინარჩუნებდა ლაზიკის ძირითად ნაწილზე თავისი გავლენის ბერკეტებს და ახ.წ. VI საუკუნიდან, როდესაც ჩამოყალიბდა უფრო სტაბილური საშინაო და საგარეო პირობები, კიდევ უფრო გააძლიერა თავისი ექსპანსიური პოლიტიკა (ხალვაში, 2005: 39), ააგო და შეაკეთა ზღვისპირა ზოლში განლაგებული საფორტიფიკაციო ნაგებობები თუ ქალაქები. ლაზეთში დაბრუ-

მქონე ციხისა (Адонц, 1908: 101). ვ. ლექვინაძე აღნიშნული ციხისათვის სახელის გარდაქმნის დროს რომელი იმპერატორის ვალენტის (ახ.წ. 364-375) მმართველობის ხანას უკავშირებს და თვლის, რომ ეს ვალენტის ციხე აფსაროსის ციხე უნდა ყოფილიყო. სახელის გადარქმევას მკვლევარი ციხეში აღდგენითი სამუშაოების დასრულებას და ფუნქციონირების გაგრძელებას უკავშირებს (Леквинадзе, 1969: 82). ამ მოსაზრებას არ იზიარებს გ. გრიგოლია (გრიგოლია, 1994: 120-121).

¹⁴ წერილობითი წყაროების მიხედვით, არც ერთი დასახლებული პუნქტი აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, რომელიც ახ.წ. I-V საუკუნეებში რომაელების მიერ იყო ოკუპირებული, არ წარმოადგენდნენ ქალაქებს, ისინი ან რომაული ციხესიმაგრეები იყო, ან რომაული ციხე-სიმაგრეები კანაბეთი, სადაც ცხოვრობდნენ ვაჭრები, ხელოსნები და სხვა პროფესიის ხალხი (Меликишвили, 1959: 376).

¹⁵ ნუმისმატიკური და არქეოლოგიური მონაცემების შეჯერების საფუძველზე ციხისძირის მიდამოებში რომაელთა დასაყრდენი პუნქტის გაჩენა დიოკლეტიანეს დროიდანაა სავარაუდებელი. ახ.წ. IV საუკუნეში რომაული გარნიზონი ციხისძირში ფართო სამშენებლო საქმიანობას ეწევა, რაზეც მეტყველებს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი არქიტექტურული ძეგლები (ინაიშვილი, 1993: 100-104).

¹⁶ ლიტერატურაში ანდრია პირველწოდებულის ქადაგების კვალი პირველად „აბოს წამებაში“ დასტურდება: “ტრაპეზუნტი მუნ არს, საყოფელი აფსარეადას, ნაფსაას ნავთსადგური“ (ხალვაში, 2009: 198).

ნებულ ბიზანტიელებს აფსაროსი გაპარტახებული დახვდათ.¹⁷ როგორც ჩანს, არც ლაზიკის მმართველი წრეები იყვნენ დაინტერესებული საზღვაო კომუნიკაციებით (კახიძე, ხალვაში, 1998:27), რითაც აიხსნება ის ფაქტი, რომ სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ციხე-სიმაგრე ახ.წ. IV საუკუნის მეორე ნახევრიდან ახ.წ. VI საუკუნის პირველი ნახევრის ჩათვლით, ფაქტიურად, მიტოვებული იყო.¹⁸

ახ.წ. VIII საუკუნის შემდეგ წერილობით წყაროებში „აფსარი“ არ იხსენიება. ფეოდალური საქართველოს ძლიერების ხანაში მის ადგილს იკავებს სახელწოდება „გონია“. პირველად ამ სახელით მას იხსენიებს მწერალი ხაჯი კალფა. მისი სიტყვებით, გონია ზღვისპირას, საქართველოს საზღვარზე, ციხე-სიმაგრეცაა, მცირე ქალაქიც და ოლქიც.

გონიო-აფსაროსის კომპლექსსა თუ ციხის სხვა უბნების შესწავლისას, არ გამოვლენილა განვითარებული შუასაუკუნეების კულტურული ფენა, რაც იმის მანიშნებელია, რომ ამ პერიოდში ქვეყანაში ახალი პოლიტიკურ - ეკონომიკური და სტრატეგიული ცენტრების წარმოშობამ გონიოს ციხეს დააკარგინა უწინდელი მნიშვნელობა, შესაბამისად, ციხის ტერიტორია ნაკლებად იყო გამოყენებული (მამულაძე, მინდორაშვილი, 2009: 28).

თამარის ეპოქაში, გონია ტრაპიზონის იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდა. XIII ს. 90-ან წლებში ტრაპიზონის იმპერიას გამოეყო რიზე-გონიის პროვინცია და შეუერთდა ფეოდალურ საქართველოს. ათწლეულების მანძილზე ჭანეთი ხან გურიელის გამგებლობაში შედიოდა, ხან მესხეთის ათაბაგის. ტრაპიზონის იმპერიის დაცემის შემდეგ კი დაიწყო ოსმალთა აქტიური თავდასხმები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოზე.

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, 1547 წელს ოსმალებმა დაიპყრეს ჭანეთი და მასთან ერთად „მცირე ქალაქი გონია“. ოსმალებმა ციხე შეაკეთეს, კედლებს ქონგურები დააშენეს. ამ მოვლენის აღწერისას ვახუშტი უზუსტობას უშვებს და მიუთითებს, რომ თითქოს გონიას ციხე ოსმალების აშენებული იყოს: „ბათომის პირისპირს ჭოროხის სამხრეთ კიდეზე არის გონია, მცირე ქალაქი და ციხე, უპყრავთ ოსმალთა, რომელიც აღაშენეს ქორონიკონსა ჩემზ (1547 წ) ქართულსა სლე“. უზუსტობაა გაპარული მარიამ დედოფლისეულ ქართლის ცხოვრებასა და მარი ბროსეს „საქართველოს ისტორიაში“ (იაშვილი, 1955).

ოსმალებმა გონიოს ციხე გადააქციეს ავანპოსტად დაპყრობილ მიწებზე ბატონობის გასამტკიცებლად და დასავლეთ საქართველოს შემოსაერთებლად.

ევლია ჩელების ცნობით, 1647 წელს გონიოს ციხე კაზაკებმა აიღეს. გონიო მაშინ ტრაპეზუნდის ვილაეთში შედიოდა. თორთუმის სანჯაყის გამგებელმა სეიდ ახმედ-ფაშამ, რომელმაც ციხის განთავისუფლება ითავა, თავი მოუყარა ათასკაციან მსუბუქად შეიარაღებულ ჯარს. მოგვიანებით მათ შეუერთდა არზრუმის ვილაეთის ჯარი, ბასიანის სანჯაყის მფლობელი ქენან-ფაშა, მანასკერტის ბეგი, ახალციხის გამგებელი საფარ-ფაშა და ადგილობრივი ლაზთა რაზმები. ზაპოროჟიელი კაზაკები, რომელთაც ოსმალთა კუთვნილი ტერიტორიების დალაშქვრით პოლონეთის ყურადღების მოდუნება და ყირიმისთვის სიძლიერის დამტკიცება სურდათ, სასტიკად დამარცხდნენ. ოსმალებმა ციხე კვლავ შეაკეთეს და შიგ ჯარის გაზრდილი შენაერთი ჩააყენეს (ტივაძე, 1977: 76-83).¹⁹ მათ წყალგაყვანილობისა და კანალიზაციის სისტემა განაახლეს, რომაულ აბანოზე ახალი აბანო დააშენეს, ციხის შუაგულში გარნიზონის სამლოცველო ააგეს და იქ მისასვლელი ბილიკი ქვებით მოკირწყ-

¹⁷ უახლესი არქეოლოგიური მონაცემებით დასტურდება, რომ ციხის აღდგენა და ბიზანტიელთა სასაზღვრო ბანაკად (Παρεμολε) გადაქცევა ფაქტიურად ახ.წ. VI საუკუნის 40-ანი წლებიდან უნდა მომხდარიყო (ხალვაში, კახიძე, 2004:49). პროკოფი კესარიელი მკაფიოდ გვამცნობს, რომ „ამჟამად აქედან სხვა არაფერი დარჩენილა გარდა შენობათა სამირკვლისა“ (გეორგიკა, 1961: 124). იუსტინიანეს ნოველებში (ახ.წ. 534-565 წწ), სადაც ჩამოთვლილია ბიზანტიური ბაზრები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, აფსაროსი საერთოდ არ არის მოხსენიებული (გეორგიკა, 1952: 190-192).

¹⁸ სტეფანე ბიზანტიელი (ახ.წ. VI ს.) მიუთითებს, რომ „...არის ევქსინოს პონტოზე ერთი ადგილი, რომელსაც წინათ აფსაროსი ერქვა“ (გეორგიკა, 1936:227).

¹⁹ არ არის გამორიცხული, რომ კაზაკების ლაშქრობას უკავშირდებოდეს გონიო-აფსაროსში პოლონეთის მეფის სიგიზმუნდ III-ს (1566-1632) ორტების მიკვლევის ფაქტი (ვარშალომიძე, 2002: 101).

ლეს. შიდაციხის ტერიტორიაზე უხვადაა მიკვლეული თურქული მოჭიქული თუ სადა საყოფაცხოვრებო კერამიკა და ყოველდღიურად მოსახმარი ნივთები (ჩხაიძე, 1982).

XVIII საუკუნის გონიოს ციხეში განლაგებული იანიჩართა კორპუსის დაფინანსების არხებში მითითებულია, რომ გონიოს ციხეში 196-201 იანიჩარი მსახურობდა და თურქეთის სახელმწიფოს ეს ყოველწლიურად 19040 ახჩა უჯდებოდა.²⁰ უნდა აღინიშნოს, რომ გონიოს ციხეში განლაგებული ოსმალთა სამხედრო ძალები საკმაოდ თავნებად და უხეშად იქცეოდნენ და სხვებთან ერთად უცხოელ მოგზაურებსაც ავიწროვებდნენ.²¹

ოსმალთა ბატონობის პერიოდში გონიოს შესახებ ცნობას გვაწვდის კონსული პალგრევი. მიუხედავად იმისა, რომ ამ პერიოდში გონიო კაზის ცენტრი იყო, პალგრევის სიტყვებით, გონიო „მცირე“ სოფელია (Отчет консула Пальгрева, 1883: 62). გიორგი ყაზბეგი, რომელმაც ამავე პერიოდში აღწერა ოსმალეთის მიერ მიტაცებული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო, გონიოს შესახებ წერდა: „სოფელი გონიე, რომელიც მოთავსებულია ჭაობიან ადგილზე ჭოროხის შესართავთან, ამჟამად თითქმის სავსებით მიტოვებულია“ (ყაზბეგი, 1995).

1877-78 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ 1878 წლის ბერლინის კონგრესის მიერ შემუშავებული დოკუმენტის VIII მუხლის თანახმად, სხვა ტერიტორიებთან ერთად, გონიო საქართველოს დაუბრუნდა.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- ასლანიშვილი ლ. 2009. შურდულის ქვები. *გონიო-აფსაროსი*. VIII. ბათუმი.
- გეიერი ა. 2002. გერმანელი გამომცემლის შესავალი სიტყვა. *გონიო-აფსაროსი*. III. თბილისი.
- გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. 1936. III. (ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა). ტფილისი.
- გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. 1952. IV. ნაკვეთი II. (ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა). თბილისი.
- გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. 1961. I. (ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა). თბილისი.
- გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. 1965. II. (ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა). თბილისი.
- გორდუზიანი რ. 1999. არგონავტების ლაშქრობის თარიღისათვის. *არგონავტიკა და მსოფლიო კულტურა*. აკაკი ურუშაძის დაბადების 80 წლისთავისადმი მიძღვნილი შრომების კრებული. თბილისი.
- გრიგოლია გ. 1994. *გერის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები*. თბილისი.
- გმელიშვილი ი. ხახუტაიშვილი დ. რკინის უმველეის მეტალურგიის კერები და არქეოლოგიური გათხრები გონიო-აფსაროსში. *სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები*. I, თბილისი.
- ვარშალომიძე ი. 1999. მაკედონური და იუდეური მონეტები გონიო-აფსაროსიდან. *ლიტერატურული აჭარა*. 2. ბათუმი.
- ვარშალომიძე ი. 2001. სამონეტო მიმოქცევა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ახ.წ. I საუკუნიდან 1453 წლამდე. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. თბილისი.
- ვარშალომიძე ი. 2002. ევროპული მონეტები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან. *ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები*. III. ბათუმი.

²⁰ დღეში ხორცი 40 ოყა, 354 დღეში-14160 ოყა, ოყა ხუთჯერ 70800 ახჩა; თვეში ხორბალი - 1001/2- ქილა, წელიწადში 1206 ქილა, ქილა ორმოცჯერ - 48240 ახჩა. სულ ჯამი 119040 ახჩა (შენგელია, 1978: 130).

²¹ გონიოს თურქი სამხედრო ადმინისტრაციის ძალმომრეობაზე წერს ჟან შარდენი, რომელმაც 1672 წელს იმოგზაურა ამ მხარეში. მას მხოლოდ დიდძალი თანხის გადახდის შემდეგ მისცეს გზის გაგრძელების საშუალება (შარდენი, 1935: 42-49). გონიოს ბუგის ძალადობა თავის თავზე იგემა სულხან-საბა ორბელიანმა, ევროპიდან დაბრუნებისას სულხან-საბამ ჭანეთზე გამოიარა და იქ მარცვისა და ძალადობის მსხვერპლი გახდა (ორბელიანი, 1940: 148-151).

- ებრალიძე ტ. 2009. აფსაროსი ახ.წ. I საუკუნეში. *გონიო-აფსაროსი*. VIII. ბათუმი.
- თავამაიშვილი გ. 2002. *ძველი სადგომები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ახალშავღვურ ტერასაზე*. თბილისი.
- იაშვილი ვ. 1995. გონიოს ციხის ისტორიისათვის. *ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლები აჭარაში*. ბათუმი.
- ინაიშვილი ნ. 1993. *ციხისძირის ახ.წ. I-VI საუკუნის არქეოლოგიური ძეგლები*. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები. XXI, თბილისი.
- ინაიშვილი, ნ. 2007. აჭარა ახ.წ. I-IV საუკუნეებში. სამეურნეო-ყოფა და საგარეო კავშირები. *სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. I. ბათუმი.
- ინგოროყვა, პ. 1954. *გიორგი მერჩულე*. თბილისი.
- კახიძე ა. მამულაძე შ. ებრალიძე ტ. 2000 წელს გონიო-აფსაროსის ციხის სამხრეთი კარიბჭის გარეთ წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ანგარიში. *გონიო-აფსაროსი*. III. თბილისი.
- კახიძე ა. მამულაძე შ. 2004. სამხრეთ კარიბჭისა და აბანოთუბნის ტერიტორიაზე 1995-1999 წწ. წარმოებული გათხრების უმთავრესი შედეგები. *გონიო-აფსაროსი*. IV. ბათუმი.
- კახიძე ე. ხალვაში მ. გონიო-აფსაროსი წერილობითი წყაროებისა და უახლესი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით (I-VI სს.). *კულტურის ისტორიის საკითხები*. V. თბილისი.
- კახიძე ე. 2002. რომის იმპერია და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთი ახ.წ. I-V სს. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. თბილისი.
- კახიძე ე. 2005. ისტორიული ჭანეთი გვიანანტიკურსა და ადრეიზანტიურ ხანაში. *ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის შრომები*. IV. ბათუმი.
- ლომოური ნ. 1968. *ეგრისის სამეფოს ისტორია*. თბილისი.
- ლომოური ნ. 1958. ძველი საქართველოს საგზაო გზების ისტორიისათვის. *ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*. IV. ნაკვეთი I. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე ოთ. მიქელაძე თ. ხახუტაიშვილი დ. 1980. *გონიოს განძი*. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე ოთ. 1966. *ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი*. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე ოთ. 1986. *არგონავტიკა და ძველი კოლხეთი*. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე ოთ. მიქელაძე თ. 1960. მასალები ბათუმის რაიონის არქეოლოგიური შესწავლისთვის. *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*. XXIV. 6. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე გ. 1991. *ბიჭვინთის ნაქალაქარი*. თბილისი.
- მამულაძე შ. ხალვაში მ. კახიძე ე. 2002. აფსაროსი ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. *ძიებანი*, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი. VIII. თბილისი.
- მამულაძე შ. ხალვაში მ. კახიძე ე. 2005. აფსაროსი ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში. შავი ზღვისპირეთი ელინისტური სამყაროს სისტემაში. *აკადემიკოს ოთარ ლორთქიფანიძის დაბადებიდან 75 წლისთა ვისადმი მიძღვნილი შავი ზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის XI საერთაშორისო სიმპოზიუმი* (ვანი. 2005 წლის 26-29 სექტემბერი) მოხსენებათა თეზისები. თბილისი.
- მამულაძე შ. მინდორაშვილი დ. 2009. გონიო-აფსაროსის №10 კომპლექსში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები. *გონიო-აფსაროსი*. VIII. ბათუმი.
- მამულაძე შ. კახიძე ე. ხალვაში მ. 2009. აფსაროსი ძვ.წ. I ათასწლეულში. გონიო-აფსაროსი. VIII. ბათუმი.
- მამულაძე შ. 2002. ქართველი გამომცემლის შესავალი სიტყვა. *გონიო-აფსაროსი*. III. თბილისი.
- მუსხელიშვილი დ. 1977. *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*. I. თბილისი.
- ნონეშვილი ა. 1997. რომაულ-კოლხური ურთიერთობანი ახ.წ. I-IV სს. *კულტურის ისტორიის საკითხები*. თბილისი.
- ორბელიანი სულხან-საბა. 1940. *მოგზაურობა ევროპაში*. თბილისი.
- პლონტკე-ლუნიჩი ა. ფელმუთი ნ. გაიერი ა. 2002. გონიო-აფსაროსის გერმანულ-ქართული ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიცია. *გონიო-აფსაროსი*. III. თბილისი.
- ტივაძე თ. 1977. კაზაკების მიერ გონიოს ციხის აღებისა და ქართველებთან მათი ურთიერთობის შესახებ. *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*. 1, თბილისი.
- ფიფია ვ. 2009. აფსაროსი პონტო-კავკასიის სასაზღვრო-თავდაცვით სისტემაში (I-IV სს). *ისტორიულ-ეთნო-*

- ლოგიური ძიებანი. XI. თბილისი.
- გიორგი ყაზბეგი. 1995. *სამი თვე თურქეთის საქართველოში*. ბათუმი.
- შალიკაძე თ. 2004. გვიანანტიკური და ადრემუასაუკუნეების მინის ნაწარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შავიზღვისპირეთიდან. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი, თბილისი.
- შალიკაძე თ. ებრალიძე ტ. 2009. დასავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის იმპორტული ნაკეთობის ზოგიერთი სახეობა გონიო-აფსაროსიდან. *გონიო-აფსაროსი*. VIII. ბათუმი.
- შარდენი ჟან. 1935. *მოგზაურობა საქართველოში*. თბილისი.
- შენგელია ნ. 1978. ოსმალური დოკუმენტური წყაროები აჭარის შესახებ. *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*. 4, თბილისი.
- შპაიდელი მ. 1985. კავკასიის საზღვარი. II ს. გარნიზონები აფსაროსში, პეტრასა და ფასისში. *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*. 1. თბილისი.
- ჩხაიძე ლ. 1983. გონიო-აფსაროსის ელინისტური ხანის მასალები. *სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები*. XII. თბილისი.
- ხალვაში მ. კახიძე ე. 2004. აფსაროსი ახ.წ. IV-V საუკუნეებში. „ძიებანი“. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი. №13-14. თბილისი.
- ხალვაში მ. 2002. კერამიკული ტარა გონიო-აფსაროსიდან. *გონიო-აფსაროსი*. 2. ბათუმი.
- ხალვაში მ. 2008. სინოპური ამფორები გონიო-აფსაროსიდან. *ნ. ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომები*. VII. ბათუმი.
- ხალვაში რ. 2009. ანდრია პირველწოდებულის ქდაგება საქართველოში. *გონიო-აფსაროსი*. VIII. ბათუმი.
- ხახუტაიშვილი ნ. 2009. ჭოროხის აუზის რკინის საწარმოო კერის კიდევ ერთი საწარმოო უბანი. *გონიო-აფსაროსი*. VIII. ბათუმი.
- Адонц Н. 1908. *Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя*. С-Петербург.
- Быч О. 1947. Новые материалы о Г. Шлимане. *Византийский Временник*. 2. Москва.
- Латышев В. 1948. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. *Вестник Древней Истории*. 1. Москва.
- Леквинадзе В.А. 1961. Материалы по истории и архитектуре Апсарской крепости. *Византийский Временник*. XX. Москва.
- Леквинадзе В.А. 1969. «Понтийский Лимес». *Вестник Древней Истории*. №2. Москва.
- Меликишвили Г. А. 1959. *К истории древней Грузии*. Тбилиси.
- Отчет консула Пальгрева, за лето 1872 года, о береге Лазистана. 1883. (1914). *Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества* Т. 7. Тифлисъ.
- Успенский Ф. И. 1917. Старинная крепость на устье Чороха. «Известия императорской Академии наук», VI серия. Петербург.
- Хахутаишвили Д. 1987. *Производство железа в древней Колхиде*. Тбилиси.
- Эльницкий Л. 1938. Из исторической географии древней Колхиды. *Вестник Древней Истории*. №2. Москва.